

Антонець Н.Б.

ДОБРОЧИННІСТЬ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ (ОЛЕКСАНДРІВСЬКА ШКОЛА-ХУТІР ГЛУХОНІМИХ)

У статті розглядається історія створення, особливості функціонування та обставини знищення одного з найкращих у світовій педагогічній практиці навчальних закладів для глухонімих – Олександрівської школи-хутора (1903–1911).

Ключові слова: Олександрівська школа-хутір глухонімих, добродчинність.

Серед реабілітованих в Україні протягом останніх 20 років понять одне з найперших місць займає категорія добродчинності. Згідно з радянською ідеологією добродчинність тлумачилась переважно як негативне явище, як прояв буржуазного пережитку, для якого в соціалістичному (а тим більше в майбутньому комуністичному) суспільстві просто не повинно існувати підґрунтя. Проте після зміни політичних реалій на межі ХХ і ХХІ століть стало очевидно, що в нашій країні для благодійництва є безмежне поле діяльності, і одним із сучасних нагальних завдань є формування здатності до меценатства, до дієвого співчуття, до особистої реальної (зокрема і фінансової) безвідплатної допомоги тим, хто її гостро потребує.

Нова суспільна проблема дала поштовх для цілої низки досліджень, присвячених вивченню відповідного історичного досвіду, тобто традиції добродчинності (у тому числі і в освіті), що побутувала в Російській імперії у ХІХ – на початку ХХ століть. Різним аспектам цього соціокультурного феномену присвятили свої роботи О.Доній, Л.Єршова, В.Ковалинський, А.Нарадько, С.Поляруш, Т.Ткаченко, Ф.Ступак та ін. На особливу увагу заслуговує ґрунтовне дослідження Н.Сейко, яке частково знайшло своє відображення у монографії “Добродчинність у сфері освіти України (ХІХ – поч. ХХ ст.). Київський учбовий округ” (2006). До достоїнств вказаної праці відносимо і той факт, що дослідниця, всупереч усталеному звичаю, досить категорично відділяє все, що пов’язано з дефектологією, у сферу спеціальної педагогіки, поруч із загальними навчальними закладами розглядає заклади для дітей з особливими потребами, зокрема Романівський інститут для глухонімих дітей.

Підтримуючи тенденцію поєднання у загальному масиві історико-педагогічного знання відомостей про заклади для дітей різних категорій, метою цієї статті вважаємо сприяння інтеграції у загальне тло історико-педагогічного процесу інформації про один із кращих у світовій педагогічній практиці навчальних закладів для глухонімих - Олександрівську школу-хутір, виникнення та існування якої було можливим виключно завдяки добродчинній діяльності громадськості Катеринославської та Таврійської губерній Російської імперії.

На початку ХХ ст. серед державних органів, які виконували у царській Росії управлінські функції у сфері добродчинної діяльності, одне з провідних місць займало Відомство закладів імператриці Марії. Це Відомство вело свою історію з 1796 р. та опікувалося благодійними жіночими та деякими спеціальними навчальними закладами, що знаходилися під покровительством імператриць та інших представників імператорської родини. Останньою кураторкою Відомства була дружина Олександра ІІІ Марія Федорівна, під патронатом котрої цей орган функціонував у 1881-1917 рр.

У 1898 р. завдяки ініціативі Марії Федорівни у складі Відомства закладів імператриці Марії було засновано Опікунство про глухонімих. Головними його завданнями було пошук джерел надходження благодійних коштів та використання одержаних фінансів для допомоги навчальним закладам для глухонімих. Незважаючи на впровадження різних форм отримання благодійних пожертвувань, матеріальних засобів для реалізації планів Опікунства для глухонімих систематично не вистачало. Тому в його керівному органі – Опікунській Раді – виникла ідея створення шкіл- хуторів. За задумом, у таких місечках глухонімі діти селян, не відриваючись від свого звичайного середовища, мали можливість і здобути загальну освіту, і оволодіти навиками

раціонального господарювання. Утримання у такому навчальному закладі повинно було здійснюватися частково на благодійні кошти, а частково відшкодовуватися за рахунок батьків та праці учнів.

У 1899-1900 рр. Опікунська Рада розіслала губернаторам Російської імперії листи, у яких роз'яснювала важливість існування шкіл-хуторів та закликала проявити ініціативу у їх створенні. Найсуттєвіші наслідки це звернення мало в місті Олександрівську (нині місто Запоріжжя), де завдяки міському голові Ф. Мовчановському було створено навчальний заклад, що увійшов в історію сурдопедагогіки не лише як одне з найбільших у світі училищ для глухонімих, а й як заклад, що вирізнявся оригінальною системою навчання та підготовкою вихованців до майбутньої трудової діяльності.

Власник лісопильного заводу та лісової пристані дворянин Фелікс Францевич Мовчановський був обраний головою Олександрівської міської управи 22 січня 1902 р. Пройде час, і в 1911 р. вдячні жителі міста напишуть про нього так: “крупный, очень богатый и интеллигентный коммерсант, человек необычайного размаха, чисто американской энергии и неусыпного труда... За десять лет своего управления городом он буквально создал эпоху в истории Александровска. Про последний можно сказать, что история его делится на два неравных периода: от сотворения мира и до Мовчановского и от Мовчановского и до наших дней. Из маленького захолустного городка, погрязавшего во всякой нечисти, он превратился в 40 тысячный город, с мостовыми, водопроводом, 4 средними учебными заведениями, с 2 линиями железных дорог, с благоустроенной пристанью на Днепре, с бюджетом около 400 тысяч рублей. И буквально нет ни одного полезного, благого дела в городе, в котором Мовчановский не был бы инициатором или главным деятелем” [2, с. 5-6].

Не пройшло повз увагу нового голови Олександрівської міської управи і колишнє рішення місцевої Думи заснувати школу-хутір. Ще у 1900 р. вона у відповідь на лист із Опікунства безоплатно виділила необхідну ділянку землі, а у 1901 р. підтвердила свої наміри створити такий навчальний заклад, проте подальші кроки у цьому напрямку гальмувалися. 11 травня 1903 р. Ф.Мовчановський разом з групою місцевих громадських діячів створили Олександрівський відділ Опікунства імператриці Марії Федорівни глухонімих, який розпочав конкретні дії щодо фундації нового освітнього закладу.

Консультантом Олександрівського відділу став інспектор Петербурзького училища глухонімих і водночас інспектор усіх в Росії шкіл Опікунства глухонімими, відомий сурдопедагог Микола Лаговський, який незадовго до того з метою поглибленого вивчення практики навчання глухих в Європі їздив у відрядження до Австрії та Німеччини. Ф.Мовчановський також особисто активно вивчав досвід уже існуючих спеціальних закладів у Росії. Вже у серпні того ж 1903 р. новий освітній заклад, що почав розбудовуватися в мальовничій степовій місцевості в двох верстах від Олександрівська, зміг прийняти перших 30 дітей.

Варто зауважити, що початковий капітал Олександрівського відділу Опікунства складав усього 311 крб. 40 коп. Проте невдовзі завдяки переконливим зверненням Ф.Мовчановського почали надходити різного роду субсидії та добродійні пожертвування від земств, міських самоуправлінь, сільських громад, приватних осіб. Значну суму власних коштів витратив на школу і сам Фелікс Францевич. З цього приводу в поданні Катеринославському губернаторові зазначалося, що голова Олександрівської міської управи дворянин Ф.Мовчановський переведений до чину колезького асесора саме за його подвижницьку працю та значний матеріальний внесок при організації спільного для Катеринославської і Таврійської губерній Олександрівського відділу опікунства про глухонімих [3, с. 33]. Також фінансово підтримували школу членські внески Олександрівського відділення Опікунства, виплати за навчання та утримання вихованців, згодом почали надходити прибутки від власної господарської діяльності хутора.

Безумовно, потрібно було мати оптимізм, енергію, підприємливість та авторитет Ф.Мовчановського, щоб без допомоги державних коштів упродовж семи років на 30 десятинах землі побудувати та забезпечити злагоджене функціонування цілого містечка, опис якого вражає і сьогодні. Так, осторонь від інших споруд, в окремії півтораповерховій будівлі з великим балконом розташовувався дитячий садок, що був розрахований на постійне проживання 30 малюків. Шкільне навчання тривало 9 років. Протягом цього часу діти жили у двох гуртожитках (чоловічому

і жіночому), а їхні заняття проходили у приміщенні школи, де було облаштовано 14 гарних класних кімнат. Окрему велику світлу красиву будівлю на два з половиною поверхи було віддано в розпорядження дітей, котрі з різних причин погано засвоювали навчальний матеріал. Тут знаходилися не лише класи, а й спальні для учнів цієї школи та різні побутові приміщення.

Враховуючи, що під час навчання глухонімих принцип наочності має особливо важливе значення, Олександрівський відділ Опікунства забезпечив педагогів значною кількістю картин, колекцій, альбомів, таблиць та іншою наочністю з усіх навчальних предметів. Відділ також потурбувався про створення гарної бібліотеки. Вона розташовувалася в окремій будівлі та поділялася на дорослу та дитячу. Співробітники хутора могли тут знайти спеціальну педагогічну літературу, белетристику, періодику. Для учнів закупалися переважно ті книги та журнали, які адресувалися нормальним дітям молодшого та середнього віку.

Крім споруд, що вже згадувалися, на території хутора також були 3-поверховий адміністративний корпус, шкільний музей, лікарня з аптекою, пекарня, два будинки з квартирами для сімейних співробітників, лазня, парова пральня, біологічна станція, в якій за допомогою каналізаційної системи очищувалася брудна вода та нечистоти. Усі приміщення мали водогін, центральне парове опалення, з'єднувалися між собою та з Олександрівськом телефонним зв'язком. Містечко прикрашали ставок, джерело та спеціально обладнане русло струмка. У хутора була власна залізнична платформа, а вночі вся його територія гарно освітлювалася електрикою.

Як попечителя закладів Олександрівського відділу Опікунства глухонімими Ф.Мовчановського турбувало те, що діти, котрих приймали до школи-хутора, часто страждали недокрів'ям, золотухою та іншими хворобами, лікування яких потребувало особливо сприятливих кліматичних умов. Тому Фелікс Францевич виклопотав у Євпаторійської міської управи для Олександрівського відділу Опікунства дарчу на володіння чотирьох десятин землі на березі Чорного моря. Невдовзі тут виросла дуже гарна двоповерхова будівля, що нагадувала палац. Це була школа-санаторій на 50 дітей. Сюди по черзі на рік відправлялися п'ять молодших класів школи-хутора. Не перериваючи регулярних класних занять, діти мали змогу купатися в морі та лимані, приймати сонячні ванни, дихати цілющим повітрям. Все це, безумовно, гарно впливало на здоров'я вихованців. Вчителька школи-санаторію Олена Сафонова так писала про цей заклад: "Состоя учительницей в данной санатории уже второй год, мне пришлось наблюдать следующее: детей, особенно маленьких, первогодков привозят слабыми, малокровными, худосочными, с слабо развитой грудной клеткой, тело их нередко бывает покрыто лишаями, чирьями и чесоткой, между ними большинство с явными признаками туберкулёза. На вид все эти дети бледные, апатичные и вялые, но через год их не узнать, все в среднем прибавляют более, чем на 15 фунтов, делаются крепче, бодрее, с живым жизнерадостным взглядом и с загорелыми свежими лицами. Инфекционных заболеваний за 5 лет существования санатории не было ни разу... С восстановлением физических сил у детей резко проявляется желание заниматься, знакомиться со всем окружающим, что я и могла наблюдать на детях моего класса" [4, с. 312-313].

Організатори школи-хутора знали, що понад 90% їхніх вихованців належить до непривілейованих прошарків населення. Після навчання більшість випускників повернеться до своїх домівок, а тому вони повинні бути адаптовані до тих реалій, у яких доведеться жити надалі. Не бажаючи нашкодити психіці учнів, спочатку відлучивши їх на довгий час від рідного середовища з усіма його нестатками, а потім знову туди повернувши, засновники навчального закладу організували дітям побут, що якнайбільше відповідав їхній домашній обстановці. Школярі спали на солом'яних матрацах, носили простий одяг з полотна, влітку ходили босоніж. Вони самі прибирали приміщення, в ідальнях готувались поживні, але прості страви. Учні привчали до порядку, охайності, дисципліни, у них не лише намагалися формувати інтелектуальні потреби, а й виховувати любов до праці.

Від початку створення школи-хутора педагогічний колектив ставив за мету надати вихованцям можливість одночасно із ознайомленням з певним колом загальноосвітніх знань оволодіти такими ремеслами, які допоможуть їм утримувати себе у дорослому житті. Тому для хлопців середніх і старших класів було облаштовано гарний клас ручної праці. Заняття у ньому були підготовчим етапом перед навчанням конкретних ремесел у спеціальних майстернях, чому

особлива увага приділялася упродовж трьох останніх років перебування учнів у школі. Дівчата у цей час займалися рукоділлям, причому тут також ставилася мета сформувати вміння, завдяки яким у майбутньому можна мати певний заробіток. Учениці вчилися шити, вишивати, лагодити одяг, плести на спицях, крючком та на в'язальних машинах, дівчат із інтелігентних сімей вчили робити жіночі капелюшки. Частина дитячих виробів (сумки, капелюшки та ін.) йшла на продаж, швейний клас забезпечував одягом вихованців школи-хутора.

Оскільки 80% учнів школи були дітьми селян двох землеробських губерній (Катеринославської і Таврійської), її засновники вважали своїм обов'язком потурбуватись, щоб за час навчання вихованці отримали якнайбільше новітніх сільськогосподарських знань, а також практично при звичаїлись до раціональної організації сільської праці. Хутір додатково орендував у міста землю, де було влаштовано зразкове господарство із шестипільною сівозміною, а також свинарник, пташник, молочну ферму, пасіку, плодовий сад, город, розарій для виробництва трояндової олії.

Як уже зазначалося, Олександрівська школа-хутір не фінансувалася державою, а існувала здебільшого завдяки пожертвуванням небайдужих людей, котрі співчували тяжкій долі глухонімого. Проте і субсидії від громадських організацій, і добровільні приватні внески, безумовно, мали несистематичний характер, а тому утримувати за них таке велике господарство було просто неможливо. Конкретними кроками на шляху до реалізації бажаної матеріальної незалежності стало створення на хуторі друкарні та заводу землеробських машин і знарядь. Проектувальники цих виробничих об'єктів врахували максимум відомих на той час технічних удосконалень, витримали всі гігієнічні вимоги. Учні старших класів після засвоєння певних навичок на уроках ручної праці допускалися до роботи на заводі та друкарні у вільний від занять час. Так вони здобували професію і після закінчення школи могли тут працювати, отримуючи досить пристойну заробітну плату.

Цікаво, що ініціатори створення заводу вбачали в ньому не лише надійний засіб вирішення економічних проблем школи-хутора, а намагалися надати цьому промислому підприємству загальнодержавне значення. За задумом, працювати на Марійському (як його назвали на честь імператриці Марії Федорівни) заводі в досить сприятливих умовах, не зазнаючи експлуатації приватного підприємця, міг випускник будь-якого в Росії навчального закладу для глухонімих (ті, хто не відвідував навчальний заклад, не приймалися принципово). Як зауважували організатори, завдяки заводу глухонімі працівники мають можливість і забезпечити себе, і віддячити суспільству за турботу, і відчутти задоволення від усвідомлення, що прибуток від їхньої праці допомагає отримати освіту меншим товаришам по недолі через вади слуху [5, с. 298]. А оскільки завод знаходився у центрі степового сільськогосподарського регіону, його продукція - жатки, сіялки, молотарки тощо – мала гарний попит, і це забезпечувало стабільні прибутки та гарні перспективи.

Досить прибутковою виявилась і друкарня. Завдяки турботам Ф.Мовчановського вона була повністю забезпечена замовленнями від громадських організацій, комерційних та промислових підприємств, всіляких ілюстрованих видань тощо. Причому надходили ці замовлення і із місць досить віддалених – Харкова, Москви, навіть з Санкт-Петербургу. Таким чином, і завод землеробських машин та знаряддів, і друкарня були не лише джерелом стабільного фінансового забезпечення школи-хутора, а й місцями, де учні цього навчального закладу здобували професії, а випускники мали можливість отримати роботу.

У 1910 р. директором школи-хутора став відомий сурдопедагог М.Лаговський, котрий, як уже зазначалося, від початку заснування закладу опікувався його діяльністю. Очоливши педагогічний колектив “хуторян”, Микола Михайлович запросив на викладацьку роботу у містечко глухонімих свого учня, майбутнього відомого українського дефектолога Івана Соколянського.

У грудні 1910 р. разом з педагогами з Харкова, Києва, Одеси, Малина (Київська губ.) група вчителів Олександрівської школи-хутора взяла участь у Всеросійському з'їзді сурдопедагогів, що проходив у Москві. Так, делегати прослухали та обговорили доповіді викладачів цього навчального закладу Аркадія Мальцева “Участие учреждений Александровского отдела Попечительства о глухонемых на выставке и

о необходимости популяризации идеи обучения глухонемых в обществе”, Павла Гладуша “Почему глухонемые по окончании школы чуждаются физического труда”, Марії Попової “К вопросу о

матеріальном положенні учителя глухонемых”.

Разом з колегами до початку з'їзду у його організаційний комітет надіслав свою доповідь “Об обучении украинских глухонемых детей родному языку” і І.Соколянський. Оскільки відповідно до русифікаторської політики царату в Російській імперії не лише в усіх звичайних, а й в усіх спеціальних навчальних закладах викладання здійснювалося лише російською мовою, вибір такої теми було досить сміливим кроком. Власне, Іван Панасович навіть не дуже розраховував на підтримку делегатів-росіян і передбачав, що багато хто з них скаже “никакой Украины и нет! Кто её выдумал?... Какая там может быть ещё национальная украинская жизнь, школа и пр. и какое их отношение к глухонемым. У нас так много неразрешённых вопросов, а тут предлагают обучать какому-то украинскому языку.” [4, с. 303]. Проте це не зупинило молодого педагога. У своєму виступі він переконливо і досить різко збирався довести, що багатотисячна сім'я глухонімих потребує уваги не філантропів з їх добродійними закладами, а людей науки з методично обґрунтованою навчально-виховною школою. А щоб така школа дійсно принесла користь учням, вона повинна бути нерозривно пов'язана з життям тієї народності, діти якої у ній перебувають, і в першу чергу це стосується викладання рідною мовою школярів.

Проте під час проведення з'їзду обговорити таке важливе для українських педагогів питання не судилося, оскільки директор Петербурзького училища глухонімих П.Снько категорично наполіг на знятті з порядку денного доповіді І.Соколянського як такої, що суперечить державній національній політиці. У результаті Іван Панасович не виступав, але його доповідь було надруковано у збірнику праць з'їзду (у цьому збірнику серед доповідей, які не заслуховувалися делегатами, також вміщено вже цитовану статтю учительки Олександрівської школи-хутора О.Сафонові “О школе-санатории в г. Евпатория”).

Взагалі педагоги хутора всіляко намагалися репрезентували свій заклад широкій громадськості. Зокрема, школа неодноразово брала участь у різних виставках, де завжди звертала увагу відвідувачів (наприклад, на Катеринославській виставці 1910 р. за постановку навчально-виховної роботи вона отримала велику золоту медаль). Розповіді про заклад та його експонати спонукали багатьох відвідувачів виставок надавати хутору посильну фінансову підтримку. Бажаючи розповісти світу про себе, надихнути інших своїм прикладом, педагоги школи-хутора також висвітлювали власний досвід на сторінках видань. Так, у 1910 р. в типографії хутора були надруковані брошури директора закладу М.Лаговського “Учреждения Александровского отдела попечительства о глухонемых” та “Лекция, прочитанная в августе 1910 года на сельскохозяйственной выставке в г. Екатеринославле”, викладача А.Мальцева “Училище-хутор глухонемых в г. Александровске, Екатеринославской губернии. 1903-1910 гг.”, агронома А.Агафоненка “Описательный отчёт по хозяйству хутора при училище глухонемых за 1910 год”.

Зрештою Олександрівську школу-хутір почали визнавати не лише однією з кращих серед 19 діючих у Росії навчальних закладів для осіб з вадами слуху, а й однією з кращих у світі. Проте це не викликало ентузіазму серед членів Опікунської Ради. Взагалі від самого початку існування Олександрівського відділу цей центральний орган Опікунства глухонімими досить байдуже поставився до його діяльності, а з часом глухе ігнорування трансформувалося у специфічний інтерес. У лютому 1911 р. спеціальна комісія почала ревізію школи-хутора, а у травні голова Опікунства глухонімими за результатами перевірки порушив проти Ф.Мовчановського карну справу. Фелікса Францевича звинуватили одночасно у перевищенні влади та бездіяльності, а також у розтраті, підробці документів, у неправильному веденні рахунків та ін. Із суттєвими порушеннями закону Ф.Мовчановського спочатку арештовують, а потім випускають під заставу 50 тисяч карбованців. Розслідування тягнулося рівно два роки. У червні 1913 р. прокурорський нагляд Харківської судової палати постановив: за відсутністю складу злочину справу закрити. За ці два роки унікальне явище педагогічної практики, що виникло виключно завдяки благодійництву та ентузіазму, співчуттю та професіоналізму, зникло. В результаті реформаторської діяльності Опікунства замість нього з'явилося ще одне шаблонне, убоге училище для глухонімих.

Незважаючи на всі випробування долі, Ф.Мовчановський намагався відродити школу. У

жовтні 1916 р. він знову обирається Олександрівським міським головою та створює спеціальну комісію для відновлення хутора. 1 березня 1917 р. Ф.Мовчановський письмово звернувся по допомогу до Голови Державної Думи М.Родзянка та членів Думи П.Мілюкова, В.Маклакова, М.Чхеїдзе, О.Керенського, В.Шульгіна, В.Львова, С.Шидловського, М.Некрасова. Аналогічні клопотання були надіслані членам Державної ради А.Коні, О.Гучкову, професору П.Каменському. На жаль, революційні та воєнні події в країні не дозволили повною мірою відродитися цьому навчальному закладу.

Як висновок, на нашу думку, можна зазначити, що історія створення та особливості функціонування Олександрівської школи-хутора глухонімих черговий раз підтверджує - у витоків цікавого, оригінального явища (у тому числі і в педагогіці) здебільшого стоїть неординарна особистість. І якщо ця особистість здатна розбудити у серцях громадськості найшляхетніші почуття, результати спільної діяльності можуть значно перевищити те, що робиться згідно з казенними постановами, наказами та регламентаціями.

Список використаних джерел

1. Сейко Н.А. Добродійність у сфері освіти України (XIX - поч. XX ст.). Київський учбовий округ: монографія / Н.А.Сейко. - Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2006. - 448 с.
2. Каменский П.В. История одного погрома. – 2-е изд., доп. / П.В.Каменский. - Екатеринослав, 1914.
3. Морозюк В.К. Наша духовна спадщина / В.К.Морозюк // Рад. школа. – 1991. - № 6.
4. Труды Всероссийского съезда деятелей по воспитанию, обучению и призрению глухонемых, состоявшегося в Москве с 27 до 31 декабря 1910 года / сост. Ф.А.Рау, А.Д.Дрожжин. - М., 1911.
5. Мальцев А. О работе училища глухонемых в г. Александровске Екатеринославской губ. / Мальцев А. // Хрестоматия по истории воспитания и обучения глухонемых детей в России / сост. А.И.Дьячков, А.Д.Доброва. – М. : Учпедгиз РСФСР, 1949. – Т. 1.

In the article is examined history of creation, feature of functioning and circumstance of destruction one of the best in world pedagogical practice educational establishments for the deaf and dumb – Oleksandriivsk school-farm (1903-1911).

Key words: Oleksandriivsk school-farm for the deaf and dumb, philanthropy.